

ՄԱՐՍԷՅԷՉԸ ԵՒ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐԾՈՒՒ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ

1789ին բռնկուած Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան երրորդ տարուամբ, մի անհանգիստ օր՝ 1792 Ապրիլի 25-ը, յայտնի դարձաւ Մտրագրուրգ քաղաքում, Ֆրանսիական Հիւսիսային Բանակի ճարտարագիտական գործերի կապիտան Կլոդ Ժոզէֆ Ռուժէ դը Լիլը (Claude Joseph Rouget de Lisle, 1760-1836) հեղինակել է «Հռենոսեան Բանակի Մարտական Երգը» (*Chant de guerre pour l'armée du Rhin*): Յաջորդ օրը՝ Ապրիլի 27ին, այդ երգը կատարել է գրեթէ ողջ Մտրագրուրգը: Ապրիլի 29ին, Հռենոսեան Բանակի նուագախումբն այդ երգը հանդիսաւորապէս կատարել է Մտրագրուրգի քաղաքային հրապարակում: Նոյն տարուան Յուլիի 5ին, Մարսէլի քաղաքապետարանը զօրակոչել է 800 հոգու, որոնք՝ անկազմակերպ, անկայան եւ անուճիկ, 800 մղոն ճանապարհ են կտրել Մարսէլից Փարիզ՝ երթի ընթացքում կատարելով Ռուժէ դը Լիլի երգը: Մարսէլցիների այդ վաշտը մուտք է գործել յեղափոխութեամբ եռացող Փարիզ, եւ Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում շուրթից շուրթ տարածուել է «Մարսէլցիների Քայլերգը» կամ կրճատ՝ Մարսէլցի (la Marseillaise):

Բոցաշունչ Մարսէլցի խրոխտ հնչիւնները, հուժկու եւ արժանապատիւ տարերքը Ֆրանսիացի ժողովրդին ուղեկցել եւ քաջալերել են թէ՛ 1792 Օգոստոսի 10ին Փարիզում միապետութեան տապալման ժամանակ, թէ՛ 1830ի Յուլիանեան Յեղափոխութեան ալեկոծ օրերին, թէ՛ 1871ին՝ Փարիզեան Կոմունայի բարիկադների վրայ: Ռեստաւրացիայի (1814-1830) եւ Երկրորդ Կայսրութեան (1852-1870) տարիներին Մարսէլցիքն արգելուեց, իսկ Երրորդ Հանրապետութեան ժամանակ (1870ից) հռչակուեց ազգային օրհներգ¹: Այսօր էլ Ֆրանսիայի Հինգերորդ Հանրապետութեան պետական օրհներգը Մարսէլցիքն է՝ 1975ի Յուլիի 14ին ընդունուած նոր երաժշտական խմբագրմամբ:

Չինուորական ճարտարագէտ Ռուժէ դը Լիլին Մտրագրուրգում ճանաչել են որպէս սիրող ջութակահարի: Նա գրել է օրհներգեր, ուսմանսներ, օպերայի լիբրետոներ, Ֆրանսերէն է թարգմանել Ժ.Լ. Ժ. դարերի ուսուցիչի Իվան Կոնյուվի առակներից²: Մէկ գիշերում գրելով յաւուր պատշաճի մի երգ, որ՝ հեղինակային խմբագրութեամբ, բաղկացած էր ընդամէնը վեց տողից, Ռուժէ դը Լիլն, անշուշտ, չէր կարող պատկերացնել, որ ստեղծել է աշխարհի ամէնից հանրածանօթ երաժշտական կտորներից մէկը: «Այն ժողովրդի յեղափոխական կամքի, նրա պոռթկումի եւ հերոսականութեան ջերմ ու

կրքոտ արտայայտութիւնն է,- գրել է Ֆրանսիացի կոմունիստ դեկա-
վար Մորիս Թորէզը:- Այն ինքը՝ յեղափոխութիւնն է»³: Իսկ 1974-81ին
Ֆրանսիական Հանրապետութեան նախագահ Վալերի ժիսկար դ՛էս-
տէնը Մարսէլէզը համարել է «ամենաանկրկնելի եւ ամէնից նշանակա-
լից ազգային օրհներգն աշխարհում»⁴:

Այս հանրայայտ երգի ստեղծման պատմութեան եւ ունեցած ազդե-
ցութիւնների ուսումնասիրմամբ զբաղուել են վաղուց⁵: Մարսէլէզը
չառ արագ մուտք է գործել նաեւ ոչ-Ֆրանսիացի ժողովուրդների
հասարակական եւ հոգեւոր կեանքի ոլորտ: Այն արդէն 1794ին թարգ-
մանուել էր գերմաներէն, լատիներէն, սլովակերէն, հունգարերէն ու
ռուսերէն:

Մարսէլէզը՝ ԺԹ. դարից սկսած, տարածուել եւ իր արձագանգն է
գտել նաեւ հայ իրականութեան մէջ: Սոյն խնդիրը մասնակիօրէն
արժանացել է ուսումնասիրողների ուշադրութեանը⁶: Մեր ներկայ
աշխատութեամբ կը փորձենք հնարաւորին չափ համայրել հայ իրակա-
նութեան մէջ Մարսէլէզի տեղի եւ ազդեցութեան ուսումնասիրու-
թիւնը, որն, յուսով ենք, ուշագրաւ կը լինի ինչպէս գրական-մշակու-
թային, այնպէս էլ պատմական առումներով:

1789ի Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեանը հայ աշխարհն արձա-
գանգել է հենց ծաւալուող իրադարձութիւնների ժամանակաընթաց-
քում: Հայ մամուլի անդրանիկ ներկայացուցիչը՝ 1794-96ին Մադրա-
սում լոյս տեսնող Ազգարար ամսագիրը եւրոպական լրագրերից
կատարած թարգմանութիւններով հեռաւոր Հնդկաստանի ափերի
հայութեանը տեղեկացրել է Ֆրանսիայում կատարուող նշանակալից
իրադարձութիւնների մասին: Ազգարարի էջերում տեղ են գտել
Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեանն առնչուող անձանց եւ հասկա-
ցութիւնների յիշատակութիւններ: Տեղեկութիւն է տրուել նաեւ Մար-
սէլ քաղաքի մասին («Իսկ վասն մարսիլիա քաղաքին ծանիք միւսան-
գամ ... փարիզացիք առաքել են ՚ի վերա նոցա զ40 հազար զօրս առ ՚ի
նուաճել զնոսա»⁷), սակայն մեր պրպտումները՝ գտնելու «Մարսէլէզ»
բառը կամ յիշատակութիւն այդ երգի մասին, մնացին անարդիւնք:

Առանձին հայ անհատներ Մարսէլէզին կարող էին առնչուած լինել
տակաւին ԺԹ. դարի սկզբին, Օսմանեան կայսրութիւնում, որտեղ
այն տարածում էր գտել յեղափոխական տրամադրութիւններ ունեցող
յոյն գիւղացիութեան շրջանում: «Զմիւռնիահայ «Մարսէլիէզը»
յօդուածի հեղինակ, բանասէր Միքայէլ Յակոբեանը գրել է՝ առանց
աղբիւրը նշելու, որ ոմն Ալի Փաշա Եանիացի, իր որդու հաղորդումնե-
րի համաձայն, զեկուցագիր է գրել սուլթանին, յայտնելով, որ յոյն

գիւղացիները «սկսում են երգել թեսալացի Ռիդասի յունարէն թարգմանած մի երգը, որ մարտելիեզ են անուանում»⁹ :

Հայ ընթերցողն առաջին անգամ Հնարաւորութիւն է ունեցել Մարտէշէզը մայրենի լեզուով կարդալ այնքան մեծ ժողովրդականութիւն վայելող այդ երգի ստեղծումից աւելի քան 80 տարի անց: Մարտէշէզը հայերէն է թարգմանուել աւելի վաղ քան մի շարք այլ ժողովուրդների լեզուներով, չնայած, որ այդ ժամանակ՝ Երկրորդ Կայսրութեան շրջանում, այն պաշտօնապէս արգելուած էր իր հայրենիքում՝ Ֆրանսիայում, իսկ այն «անլեզալ» երգելու դէպքում պատիժն անխուսափելի էր¹⁰ :

Մարտէշէզի առաջին հայերէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել 1854ին, Չմիւռնիայում՝ Տետէեան եղբայրների տպարանում հրատարակուող Արփի Արարատեան ամսագրում: Գրարար այս թարգմանութիւնը հրատարակուել է «Երգ Հայրենի Ազատութեան» խորագրով եւ «Մարտէշէզ» ենթավերնագրով՝ առանց Ռուժէ դը Լիլի անուան յիշատակութեան, եւ, որ առաւել յատկանշական է, «Զուարճալիք» բաժնում: Դա կատարուել է, ամենայն հաւանականութեամբ, գրաքննութեանը շեղելու նպատակով, որին պիտի որ խրտնեցնէր միապետական Օսմանեան Կայսրութիւնում նման ազատագրման կոչբանաստեղծութեան հրատարակումը:

Բանաստեղծութեան թարգմանիչ նշուած է «Յ. Ռ. Փաշա. Մեսրոպ Վարժարանի», որը Յակոբ Ոսկանեանն է (1824-1907)՝ նշանաւոր գրող ու հրատարակախօս Ստեփան Ոսկանեանի (1825-1901) եղբայրը: Յակոբ Ոսկանեանը թարգմանութեան կատարման ժամանակ եղել է Չմիւռնիայի Մեսրոպեան Վարժարանի աշակերտ:

Ահաւասիկ Մարտէշէզի առաջին հայերէն թարգմանութիւնը.

ԵՐԳ ՀԱՅՐԵՆԻ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ
(Մարտելիեզ)

Օ՛ն արիք, եհաս փառացն օր,
Մանկունք հայրենեաց անվեհեր,
Արիւնուշտ դրօշ բոնաւոր,
Անահ կանգուն կայ ընդդէմ մեր:
Կրկին:

Հնչէ՞ յականջս ձեր, անողոր՝
Զօրացն մոնչին 'ի դաշտիս.
Գոռյք տան մինչեւ 'ի ձեր գոգ,
Զընկերս խողխողել եւ գորդիս:

Հա՛պա 'ի զէն քաղաքացիք,
զգունդ ձեր կազմեցէք քաջորդի.
Արշաւեսցուք, արշաւեսցուք,
պիղծ արիւն յակօսս ոռոզի:
Արշաւեսցուք, արշաւեսցուք,
պիղծ արիւն յակօսս ոռոզի:
Զի՞նչ գերեացս անձկան հոյք վատքարք:
Զի՞նչ ժանտ մատնտուքն, եւ արքայք:
Է՞ր վասն ոտնակապք իսկ անարգ,
Ի վաղուց կազմին եւ շղթայք.....:
Կրկին:

Գա՛ղղիացիք, մեզ, ո՛հ, քանի անարգանս,
Քանի՛ կարիք մեր յուզ 'ի ճահ:
Խորհին մատնել զմեզ անահ
Ի գերութեան վաղ կապանս:
Հա՛պա 'ի զէնս, եւ այլն:
Զինչ. օտար այս գօր զինակիր
Լիցի՞ օրէնսդիր աղինս աստ:
Զինչ. փաղանգս այս շահախնդիր,
Արկցե՞ն զգոռ մարդիկ մեր տապաստ:
Կրկին:

Մե՛ծդ Աստուած. շղթայակապ 'ի ձեռաց,
Ընդ լծով ճակատք մեր ընկցին.
Բռնատրք մոլի սին փառաց
Մեր քաղղին դիրաւ տէր լիցին:
Հա՛պա, ի զէնս, եւ այլն:
Զսփացէք, այո՛, դուք մեզ մեխք,
Բռնատրք, ծանակք համայնից,
Սիրտ ձեր, որ մահ շնչէ եւ մեղք՝
Զիր զին ընկալցի արժէից:
Եւ այլն¹¹:

Յակորեանը մանրամասն անդրադարձել է զմիւռնիահայ առաջին Մարտէյէզին, նշելով, որ նրա ծնունդը պատահական չէր հենց Զմիւռ-

նիայում, որի հայութիւնը ԺԹ. դարի կէսերին սոզորուած էր բարձր հայրենասիրութեամբ եւ ընթանում էր Փրանսիական քաղաքակրթութիւնը համակողմանիօրէն ուսումնասիրելու ուղիով: Փրանսիայի ապագայ օրհներգի ազդեցութիւնը, ըստ Յակոբեանի, նկատելի է յետագայ տասնամեակին զմիւռնիաւայ մամուլում հրատարակուած հայ հեղինակների որոշ բանաստեղծութիւններում²²:

Ոսկանեանի թարգմանութիւնում պաշտօնուած են Փրանսերէն Մարսէլէզի չափն ու յանգը՝ թէեւ յաճախակի խախտումներով: Այնուամենայնիւ, թարգմանութեան գրաբար շարադրանքը եւ խրթնարանութիւնները չափազանց ծանրացրել են բանաստեղծութիւնը, ինչը անյարիր է նման մի մարտաշունչ քայլերգի:

Մարսէլէզի հայ մամուլում յաջորդ յիշատակումը, որքան որ Հնարաւոր է եղել պարզել, կատարել է Ստեփան Ոսկանեանը՝ 1864ին, այսինքն՝ երգի հայերէն առաջին թարգմանութիւնից տաս տարի անց: Ոսկանեանն Փարիզում հրատարակած *Արեւմուտք* պարբերականի էջերում մի առիթով զարգացրել է այն գաղափարը, որ «երգել ի վերջոյ համաճայնութիւն տարածել է բազմութեան մէջ» եւ բերել յեղափոխական Փրանսիացիների օրինակը: «Փրանսայի գաւազները Մարսէլիէզը մէկ բերանով երգելու ժամանակ այն համամիտ նուիրումը զգացին, որն որ գիրենք բուլիկ, անօթի եւ գրեթէ անզէն կատաղի թշնամիներու դէմ տարաւ եւ հայրենիքը ազատեց: Մարսէլիէզ երգելով Փրանսայի գաւազները ... բռնաւորութեան այնպիսի հարուած մը տուին, որ մէյ մ'ալ չկրցաւ իր հին գոյութիւնը գտնել եւ 89 անմահ թուականը անհետել»²³:

Զմիւռնիաւայ միջավայրում է իրականացել նաեւ Մարսէլէզի յաջորդ գրաբար թարգմանութիւնը, որը կատարել է Պետրոս Թերզեանը: Այն ասպարէզ է իջել 1877ի գարնանը՝ Մատթէոս Մամուրեանի (1830-1901) *Արեւելեան Մամուլ* հանդէսում եւ ապա, մէկ ամիս անց՝ Ղուկաս Պալղազարեանի (1810-1878) *Արշայոյս Արարատեան* պարբերականում²⁴: Մամուրեանի եւ Պալղազարեանի հրատարակած պարբերաթերթերը միմեանց հակառակ ուղղութեան են պատկանել: Առաջինը եղել է աշխարհաբարի, իսկ երկրորդը՝ գրաբարի կողմնակից: Մարսէլէզն էլ դարձել է այդ թեմայով վիճարանութեան առարկայ: «Աւելի փափագելի է, որ «Մարսէլիէզն» աշխարհիկ լեզուով թարգմանուէր ընդհանրապէս ժողովրդեան իմանալի լինելու համար», - գրել է *Արեւելեան Մամուլը*²⁵: Պալղազարեանն առարկել է՝ նշելով, որ անկարելի է հայրենասիրական եւ պատերազմական այդ երգը հնչեցնել «յանկանոն եւ յաղաւաղ աշխարհիկ բարբառ»ով, մինչդեռ գրաբար թարգմանութիւնն օժտուած է վսեմութեամբ ու քաղցրութեամբ²⁶:

Պահպանողական Արշարժյա Արարատեանը քննադատել է Արեւելեան Մամուլին այլ հարցում եւս՝ հակառակուելով այն կարծիքին, որ Մարսէլէզը նոյնաչանգ ստեղծագործութիւն է: Արեւելեան Մամուլը պատասխանել է, որ ընդդիմադիր պարբերականի հրատարակած օրինակում մի ամբողջ պարբերութիւն պակաս է: Սակայն սոյն բանավէճի առանցքային խնդիրը թարգմանութեան լեզուի հարցն է եղել մինչեւ անգամ Մարսէլէզի թարգմանութիւնը սոսկ պատրուակ է հանդիսացել գաղափարապէս միմեանց հակոտնեայ հրատարակութիւնների համար՝ իրար դէմ բանավիճելու առաւել սկզբունքային հարցերի շուրջ¹⁷:

Ստորեւ ներկայացնում ենք Մարսէլէզի Թերզեանի թարգմանութեան շարադրանքը:

Արիք, որդի՛ք դուք հայրենեաց,
 Հասեալ է արդ մեզ օր փառաց,
 Դքօշ բռնութեան յարիւն քարաւ
 Կանգնի ընդդէմ մեր դիմագրաւ
 Լուա՞յք ՚ի դաշտս պատերազմաց
 Չաիեղ գոչիւն վայրագ զօրաց,
 Գան խողխողել ՚ի գիրկըս ձեր
 Չորդիս, կանայս ձեր ՚ի սուսեր,
 Հա՛ւ պ՛ օն, ՚ի զէն քաղաքացիք
 Կազմել ըզգունդ քաջամարտիկ,
 Օն, դիմեսցուք տալ ՚ի յագուրդ
 Դաշտաց մերոց զարիւն անսուրբ:

Չի՞նչ կամի այդ հրոսակ գերեաց
 Մատնիչ, դատող քագաւորաց
 Ո՞ւմ այդ անուր լ՛անարզ շղթայ
 Ո՞ւմ ի վաղուց պատրաստեալ կայ,
 Չինչ նախատիւնք մեզ, Գա՛ղղիացիք,
 Յո՞րպիսի յոյզս վառիլ պարտիւնք,
 Մատնել զմեզ վատք յանդգնին
 Ի գերութիւն անդ ՚ի նախկին.
 Հա՛ւ պ՛ օն, ՚ի զէն, քաղաքացիք ելն.:

Չի՞նչ, ժպտիցե՞ն այդ վաշտք օտար,
 Լինիլ երկրիս հրամանատար,
 Չի՞նչ այն վարձկան փաղանգք անսաստ
 Չգոռ մեր մարտիկս անկցե՞ն տապաստ:
 Այլ աղէ՛, տէր, ձեռք ստրկաց

Արկցե՞ն ըզմեօք ըզլուծ շարաց,
Եւ տիրապետք անարգ անդրէն
Լիցի՞ն քաղղից մեր տրնօրէն
Հա՛պ՛ օ՛ն, ՚ի զէն, քաղարացիք ելն.:

Դողացէ՛ք բոռ՛նք, եւ դուք դրո՛ւժանք,
Կուսակցութեանց մեծ անարգանք,
Ձի ձեր խորհուրդք հայրենասպան,
Վարձս ընկալցին զխրեանց արժան.
Համակ՝ զինի՛՝ նդղէ՛մ ձեր ՚ի մարտ
Թէ դիցազունք մեր անկցին արդ,
Վերկենցաղէ գայրս երկիր
Մղել ճակատ վրրէժ խնդիր.
Հա՛պ՛ օ՛ն, ՚ի զէն, քաղարացիք ելն.:

Նուիրական սէր հայրենեաց,
Օգնեա ՚ի վրէժ, մեր կուտ քազկաց,
Ազատութիւն մեզ կաթոզին
Ընդ քո պաշտպանս մարտի՛ր ուժգին,
Արդ՝ յաղթութիւն ընդ մեր դրօշու
Հասցէ քող ձայն քո քաջազդու,
Եւ բշնամիք քո ոգեսպառք
Տեսցեն զմեր փառս, քո գլխոթանակ:
Հա՛պ՛ օ՛ն, ՚ի զէն, քաղարացիք ելն.¹⁸:

Մարտէշէզի Ոսկանեանի եւ Թերզեանի թարգմանութիւնների համեմատական քննութիւնը ցոյց է տալիս, որ առաջինը շատ աւելի անվարժ եւ բանաստեղծական գրչից զուրկ ձեռքի արզիւնք է քան երկրորդը: Երկու թարգմանութիւններում էլ պահպանուել է բնագրի ութվանկանի չափը, սակայն Թերզեանի տարրերակը շատ աւելի դիւրասահ է եւ, բացի այդ, նրա գրարարը պակաս գրքային է:

Մամուրեանը, նոյն 1877ի Ապրիլ ամսին՝ Արշարոյս Արարատեանի հետ միաժամանակ, հրատարակ է հանել նախորդ ամսին իր յայտնած կարծիքի իրագործումը՝ Մարտէշէզի աշխարհարար թարգմանութիւնը: Այն իրականացրել է թարգմանիչ եւ բառարանագիր Մեսրոպ Նուպարեանը (1842-1929)¹⁹: Ի տարրերութիւն նախորդ թարգմանիչների, Նուպարեանը թարգմանել է բնագիրն ամբողջութեամբ՝ վեց տնով հանդերձ: Ահաւասիկ եւ Ֆրանսիայի ազգային օրհներգի նրա աշխարհարար թարգմանութիւնը:

Օն, հայրենեաց արի՛ զաւակք
Փառաց օրը հասած է մեզ,
Գոռ բռնութեան ահա դրօշակ
Մեզ դէմ կանգնած է սիգապէս,
Դաշտերուն մէջ կը լսե՞ք ձայն
Զօրականաց բիրտ ու վայրագ,
Ձեր բազկաց մէջ մոռթել կու գան
Ձեր ամուսինքն եւ ձեր զաւակք.

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք,
Կազմեցէք Ձեր գունդեր
Յառա՛ջ, յառա՛ջ. մի պիղծ արխն
Թող լուա՛յ ձեր դաշտեր:

Այդ հրոս գերեաց, այդ մատնիչներ
Այդ վատ արքայք ի՞նչ միտք ունին,
Որո՞ւ համար հաստ շղթաներ
Վաղուց հետէ կը պատրաստուին:
Մե՛զ, ո՛վ ֆրանսեանք...: Ի՛նչ նախատինք,
Ինչ յոյզ գայրոյթ գգալ պէտք ենք:
Նորա կ'ուզեն որ մատնուինք,
Հին գերութեան եւ կ'սպասե՞նք:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, ելն.:

Ի՛նչ, հրոսակներ օ՛տարական
Մեր հայրենեաց պիտ' ըլլա՞ն տէր,
Ի՞նչ, այդ վաշտեր անարգ, վարձկան
Պիտ' տապալե՞ն մեր կտրիճներ:
Մե՛ծրդ Աստուած, ստրուկ ձեռքեր
Մեր ճակատներն ծռե՞ն պիտի,
Եւ սինլքոր բռնապետներ
Հանդիսանան տէ՛ր Ֆրանսայի:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, ելն.:

Վախցէ՛ք ժանտեր, դուք, դրուժաններ,
Կուսակցութեանց, ո՛հ, նախատին,
Վախցէ՛ք, մատնիչ ձեր խորհուրդներ
Հուսկ պատիժնին պիտ' ընդունին,
Ձի ամեն մարդ ձեզ դէմ գինուոր:
Եւ թէ իյնան մեր դիցազներ՝
Երկիր իսկոյն կ'արտադրէ նոր,
Ձեզ դէմ կռուի՛լ միշտ անվեհեր:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւն.:

Ֆրա՛նսեանք, իրբեւ վեհանձ կոռուղ
Չարկէք հարուած կամ խնայեցէք,
Գութ ունեցէք ձեզ դեմ զինուող
Տկար հոգի զոհերուն հէք:
Այլ արիւնոուշտ այն հրէշներ,
Այլ Պույլէի ընկերներ ժանտ
Բոլոր անգութ այն վագրներ
Որք իրենց մօր պատռեն արգանդ:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւն.:

Մեր հայրենեաց նուիրական
Մեր վրիժառու քազկաց օգնէ,
Ազատութիւն մեզ սիրական,
Պաշտպաններուդ կողմէն կռուէ.
Ուժգին ձայնովդ յաղթութիւն բող
Վազէ, մտնէ դրօշներուդ տակ,
Եւ ոգեսպառ գժուձ ոսոխ
Տեսնէ մեր փառք, քու յաղթանակ:

Օ՛ն, ՚ի զէն, ո՛վ եղբարք, եւն.²⁰:

Թէ՛ Թերզեանի եւ Թէ՛ Նուպարեանի թարգմանութիւնները յետագայում վերահրատարակուել են այլ պարբերականներում, հրատարակութիւններում, ինչպէս նաեւ երգարաններում²¹:

Չմիւռնիահայ մամուլում մէկ տարում Մարսէյէզի երեք հրատարակութիւններն, անշուշտ, նպատել են երգի տարածմանը Հայ ժողովրդի մէջ: Դրա ապացոյցն է նոյն ժամանակաշրջանում Մարսէյէզի մեղեդիների ներթափանցումը Հայ երաժշտարուեստի մէջ: Ինչպէս յայտնի է, ԺԹ. դարի կէսերին Հայ ազգային-Հայրենասիրական երգերի Համար օգտագործուել են արեւմտաեւրոպական ժողովուրդներից վերցուած պատրաստի եղանակներ: Երաժշտագէտ Մաթեոս Մուրադեանն, օրինակ, Մարսէյէզի ազդեցութիւնն է տեսել Տիգրան Չուխաճեանի (1837-1898) «Չէթուեցոց Քայլերգ» Հայկական սիրուած Հայրենասիրական երգի վրայ: Ըստ Մուրադեանի, կոմպոզիտորը մեղեդին ստեղծելիս աչքի առաջ ունեցել է իտալական ու Ֆրանսիական յեղափոխական երգերը: «Այս է պատճառը, որ Չուխաճեանի երգերի եւ յիշեալ յեղափոխական հիմների (յատկապէս Գարիբալդիի երգերի) եւ «Մարսելիտագ»ի միջեւ գոյութիւն ունի որոշ հոգեհարազատութիւն», գրել է նա²²: Մարսէյէզի ազդեցութիւնը

նկատուում է նաև մինչև օրս ժողովրդականութիւն վայելող «Եղբայր եմք մեք» (խօսք՝ Մկրտիչ Պեշիկթաշեանի, երաժշտութիւն՝ Կարլօ Տոսքինիի) երգի երաժշտութեան վրայ: Այն առաջին անգամ լոյս է տեսել 1862ին, երգահան Գարրիէլ Երանեանի խմբագրած *Քնար Հայկական Հանդէսում*²³: Ինչպէս նշել է Մուրադեանը, «երգի մեղեդին, թէև գրուած խտլացու կողմից, արտացոլում է Ֆրանսիական հիմնի՝ «Մարսելիոզի», հնչերանգները, գտնւում է ազգային-հայրենասիրական երգերի հնչերանգային, մետրոռիթմական ու ոճային առանձնայատկութիւնների ոլորտում եւ այդ պատճառով էլ ընդունուել եւ տարածուել է»²⁴:

Մարսէլէզի ազդեցութեամբ ստեղծուած եւ նրա երաժշտութեամբ երգուող որոշ երգեր տեղ են գտել ԺԹ. դարի Հայկական միջանի երգարաններում: Դեռևս 1871ին *Երգարան Ազապեան Վարժարանի* ժողովածուում լոյս է տեսել «Նոր Տարի - 1870» երգը («Օն, փութացէք, հասեալ է ժամ» սկսուածքով), որի հեղինակը ներկայացուել է երեք աստղանիշով, իսկ երաժշտութիւնը նշուել՝ որպէս «եւրոպական»²⁵: Բանաստեղծութիւնը յիշեցնում է Մարսէլէզը ոչ միայն տրամադրութեամբ եւ յուզականութեամբ, այլ նաև շատ արտայայտութիւններով: Սոյն երգը նոյն ծանուցմամբ տպագրուել է նաև յաջորդ տարում՝ 1872ին հրատարակուած մէկ այլ երգարանում²⁶: Իսկ որ այն երգուել է Մարսէլէզի երաժշտութեամբ, վկայում են աւելի ուշ շրջանում լոյս տեսած հայերէն երգարաններ, որոնցում սոյն երգի մեղեդու համար նշուած է. «եղանակ լա մարսէլէզ»²⁷:

Հայ ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ Մկրտիչ Փորթուգալեանը (1848-1921) հեղինակել է «Մարսէլիէզի Հայերէնը» բանաստեղծութիւնը, որն սկսւում է «Յառաջ, հայեր հայրենիքի, // Ազատութեան ժամն է հասեր» տողերով: Այս քերթուածի համար եւս յօրինուել է մեղեդի եւ ընդգրկուել երգարաններում²⁸:

Մարսէլէզի մեզ յայտնի արեւմտահայերէն վերջին թարգմանութիւնը լոյս է տեսել 1927ին, բանասէր Թէոդիկի (1873-1928) *Ամէնուն Տարեցոյցում*: Այն կատարել է հրապարակախօս ու թարգմանիչ Գրիգոր Հ. Գալուստեանը (1879-1963)²⁹: Մեր կարծիքով, սա նշանաւոր քայլերգի լուսագոյն հայերէն թարգմանութիւնն է: Պահպանուած է բնագրի թէ՛ չափը, թէ՛ պարզ լեզուն եւ ոճը: Ծիշդ է, առկայ են որոշ հնարանութիւններ, սակայն, ընդհանուր առմամբ, թարգմանութիւնը ստացուել է: Բանաստեղծութեան շարադրանքի հետ մէկտեղ ներկայացուել են նաև ձայնանիշերը:

Ներկայացնում ենք Գալուստեանի թարգմանութիւնը.

Օ՛ն, որդիներ մեր հայրենեաց,
Ահա փառքի օրն է հասած.
Բռնութեան դրօշն արիւնքաներկ
Մեզ դէմ բացուած ահա տեսէք.
Պատերազմի դաշտին վրբան
Վայրագ գօրքեր արդ կը գոռան,
Որ խողխողեն գիրկին մէջ մեր
Չաւակներն ու գինակիցներ:

Ի զէ՛ն, քաղաքացիք,
Գունդեր քաջամարտիկ,
Յառա՛ջ, յառա՛ջ,
Արեամբ անսուրբ
Տանք մեր հողին յագուրդ:

Ի՞նչ կ'ուզեն այս ըստրուկ խումբեր
Մատնիչներու արքայասէր,
Որո՞ւ համար սլատրաստած կան
Անուր, շղթայ ըստրկութեան.
Ֆրանսացիներ, մեզ ի՛նչ անօթ,
Պէտք է վառինք կիրքով հուրքոտ
Մեզ մատնելու թող յանդգնի՛ն
Վատ գերութեան այն մեր նախկին:
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Ի՛նչ, ժրպրհի՞ն վատերն օտար
Կառավարել այս մեր աշխարհ.
Ի՛նչ, այդ վարձկան փաղանգն յետին
Քաջ մարտիկներս փրօնէ՛ն գետին:
Աղէ՛, ո՛վ Տէր, գերիներու
Լո՞ւծը կրբենք վատ, ահարկու
Ու վատագգի բռնակալներ
Ճակատագրին մեր ըլլան տէ՛ր:
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Դողացէ՛ք դուք, բռնակալներ
Կուսակցութեանց անպատուարեր.
Ձեր խորհուրդներ հայրենասպան
Պիտի առնեն վարձքեր արժան.
Մենք ամէնքս ալ զինուորներ ենք
Կռուել ձեր դէմ՝ առած մեր զէնք.
Մեր դիցազներ իյնան երբոր

Ֆրանսա ունի քաջերն իր նոր.
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.

Ո՛վ Հայրենեաց սրբազան սէր,
Օգնէ՛ ի վրէժ մեր քազուկներ.
Ո՛վ պաշտելի Ազատութիւն,
Չիճակցէ՛ քու պաշտպաններուն.
Մեր դրօշակին տակ յաղթական
Թո՛ղ կորովի քու լսուի ձայն.
Տեսնեն ընկճուած թշնամիներ
Քու յաղթանակն ու փառքը մեր:
Ի զէ՛ն, քաղաքացիք, եւն.³⁰

Մարտէշէզը արեւելահայ իրականութիւն մուտք է գործել Համեմատարար ուշ եւ այն էլ միջնորդաւորուած կերպով:

Հայ բանասիրութեան մէջ ընդունուած է այն կարծիքը, որ իբր Մարտէշէզը արեւելահայերէն թարգմանել է բանաստեղծ Յակոբ Յակոբեանը (Պրովետար, 1868-1937)³¹: Իսկապէս, Յակոբեանի Յեղափոխական Երգեր ժողովածուում տեղ է գտել Մարտէշէզի մի թարգմանութիւն³², որը տպագրուել է նաեւ նոյն Յեղափոխական Երգեր խորագիրը կրող մէկ այլ ժողովածուում³³:

Խ. Քեչիշեանը յուշեր է թողել Յակոբեանի կողմից սոյն թարգմանութեան կատարման մասին: Ըստ նրա, 1900ի մայիսմէկեան տօնակատարութեան օրը, թիֆլիսցիները երգել են Մարտէշէզը. հնչել են նաեւ ռուսական ու վրացական յեղափոխական երգեր, մինչդեռ հայերը չեն ունեցել երգելու յարմար բան: Յուզուած Քեչիշեանն ասել է, որ կը դիմի Յակոբեանին՝ հայերէն յեղափոխական երգ գրելու խնդրանքով, եւ այդպէս էլ արել է: Ամիսներ անց, Յակոբեանն այցելել է Քեչիշեանին. «Ես եկել եմ ... որպէսզի տեսնեմ, թէ ինչպէս կը գտնեն քո եղբայրները «Մարտէշէզը» հայերէն»: Բանուորները սկսել են ցածրաձայն երգել Մարտէշէզի հայերէն թարգմանութիւնը, իսկ չընկեր Յակոբը Հետեւում էր յանգերին եւ իր դիտողութիւններն արձանագրում տետրում»³⁴: Սոյն թարգմանութիւնը տպագրուել է առանձին թերթիկների վրայ ու տարածուել հայերի մէջ դառնալով ժողովրդական երգ: Ահա այդ թարգմանութեան առաջին տողերը.

Հրաժարուենք, ընկերներ, հին օրէնքներից,
Նրանց փոշին քափ տանք մեր ոտքերից.
Մենք պաշտել չենք կարույ ոսկէ կուտքերին,
Գարշում ենք քոնակայ յարերից:

Մենք կ'երթանք հալածուած ընկերների հետ,
Մենք կ'երթանք մերկ, սոված բանուորների հետ,
Դաւադիր քշնամուն մենք միշտ կ'անարգենք,
Ու կռուի նրան դուրս կը քաշենք:

Սա, բնականաբար, բնաւ էլ Ֆրանսիայի ազգային օրհներգի շարա-
դրանքը չէ, այլ ուս յեղափոխական Պիոտր Լաւրովի (1823-1900)
1875ին գրուած «Բանուորական Մարտէյէզ» բանաստեղծութիւնը³⁵։
Յակորեանը կապ չունի Ռուժէ դը Լիլի բանաստեղծութեան, այլ միայն
նրա ուսական տարբերակի թարգմանութեան հետ:

Յովսէփ Թադէոսեանի կազմած ու 1907ին թիֆլիսում հրատարա-
կուած Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութիւնը գրքոյկում յիշուել է
«այդ անմոռանալի օրերին» ստեղծուած «յեղափոխական երգը՝
մարսելիօզան»։ Այդ կապակցութեամբ բերուել է բնագրի առաջին
չորս տողը եւ դրա արձակ թարգմանութիւնը. «Յառաջ, հայրենիքի
գաւակներ, հասել է փառքի օրը. մեր դէմ է բարձրացրել բռնապետու-
թիւնը իր արիւնոտ դանակը»³⁶։

Մարտէյէզի արեւելահայերէն ամբողջական թարգմանութիւն
գտնելու ուղղութեամբ մեր գործադրած ջանքերը յաջողութեամբ չեն
պսակուել։ Արուեստարան Վահան Յարութիւնեանը Մարտէյէզին
նուիրուած իր յօդուածում բերել է որոշ արեւելահայերէն չափածոյ
հատուածներ, որոնք սակայն, փոխադրուած են Գալուստեանի
վերոյիշեալ արեւմտահայերէն թարգմանութիւնից։ Աւելորդ չենք
համարում մէջբերել այդ հատուածները.

Առաջ, որդիք հայրենիքի,
Ահա հասաւ օրը փառքի,
Բռնութեան դրօշը արնատուն
Թշնամին դէպ մեզ է պարզում:
Պատերազմի դաշտում արնոտ
Վարձկաններ են ոռնում քինոտ
Եւ մորթել են ուզում անսանձ
Մեր մայրերին, որդոց, կանանց:
Առաջ, քաղաքացիք,
Գնդեր քաջամարտիկ,
Առաջ, առաջ,
Թափուի բող մայր հողին
Արիւնը ոստիսի:
Ի՞նչ էք ուզում, ըստրուկ խմբեր
Մատնիչների արքայասէր...
Թող էլ ոչ որ չհանդգնի

Մեզ գերութեան նորից մատնի:
 Ով հայրենեաց սրբազան սէր,
 Դու բորբոքիր վրէժը մեր,
 Ով անձկալի ազատութիւն,
 Մեր զինակից եղիր դու,
 Մեր դրօշի տակ յաղթական
 Թող հնչի ձայնըդ առնական.
 Թող որ տեսնեն թշնամիներ
 Ըն յաղթանակն ու փառքը մեր...³⁷

Բնագրից արեւելահայերէն Մարտէյէզի մի մասնակի թարգմանութիւն Հնարաւոր եղաւ գտնել միայն՝ երգի սկզբնական 12 տողերը: Այն լոյս է տեսել ԺԸ-ԺԹ. դարերի գերմանացի կոմպոզիտոր Լիւզվիգ վան Բեթհովէնին նուիրուած մի պատանեկան վիպակի հայերէն թարգմանութեան մէջ: Չեխ գրող Անտոնին Չգորժի Միայնակ Ընդդէմ Ծակատագրի վիպակի հերոսը՝ Բեթհովէնը, լսում է Մարտէյէզ երգող զինուորներին եւ յայտնում իր հիացմունքն այդ բոցավառ երգի մասին: Այդ առթիւ մէջբերում է Մարտէյէզի առաջին հատուածը՝ Ֆրանսերէնի մասնագէտ Թագուհի Բլբուլեանի բնագրից կատարած թարգմանութեամբ:

Առաջ, հայրենակից եղբայրներ,
 Անհուն փառքի ժամն է հասել:
 Բռնութեան արիւնոտ դրօշակը
 Թշնամին մեր դէմ է ուղղել:
 Ով դու սուրբ սէր հայրենիքի,
 Օրհնիր բազուկը մեր վրէժխնդիր,
 Ազատութիւն, ազատութիւն, քեզ ենք տենչում,
 Ապաւինիր քո պահապաններին:
 Յաղթանակի առնական երգը
 Դրօշի ներքոյ թեւածում է օդում
 Իսկ մեր փառքի հաստատուն քայլերգը,
 Հասնում է պարտուող քո թշնամուն³⁸:

Այսպիսով, Մարտէյէզի արեւելահայերէնով ամբողջական թարգմանութիւնն պէտք է համարել տակաւին չիրագործուած:

Անկախ, սակայն, հայերէն թարգմանութիւններից, թէ՛ բուն Մարտէյէզը եւ թէ՛ նրա ռուսական կամ բանուորական տարբերակը ծանօթ են եղել հայ գրականութեանը եւ որոշ ազդեցութիւն ունեցել հայ գրողների վրայ: Մարտէյէզը պիտի որ ազդած լինի մասնաւորապէս

Ռափայէլ Պատկանեանի (Գամառ-Քաթիպա, 1830-1892) քերթութեան վրայ: Երգի հետու եւ մօտիկ արձագանգները նշմարելի են Պատկանեանի «Բաւ է, եղբայր, վիզը ճկել» եւ «Հայ Զինուոր» քայլերգերում, որոնք երգուել են ժողովրդի կողմից: Պատահական չէ, որ պատկանեանագէտ Մերի Սաղեանը բանաստեղծին նուիրած իր մենագրութեան վերջին գլուխը վերնագրել է «Վերջին «Մարսէլիոզներ»»³⁹:

Ֆրանսիական ազգային երգի ազդեցութիւնը նշմարելի է նաեւ պոլսահայ մանկավարժ ու բանաստեղծ Վահրամ Արծրունու «Գաղափարի Երգը» բանաստեղծութեան մէջ: Ահա նրա առաջին չորս տողը եւ կրկներգը.

Ելէ՛ք, շարժի՛նք քայլենք յառաջ,
Ո՛վ զաւակներ գաղափարի,
Մին ճառերով բազմահատաչ
Օ՛անցնենք օրեր, ամիս, տարի:
Ո՛հ, զինուորներ գաղափարի,
Ըլլանք սրտով մենք միշտ արի,
Եւ մեր ուժը լարած հեռուն՝
Դարման ըլլանք վշտին հայուն⁴⁰:

Նշենք նաեւ Հայ իրականութեան մէջ Մարսէլէզի տարածման եւ կատարման որոշ այլ փաստեր, որոնց մեզ յաջողուեց հանդիպել մեր պրպտումների ընթացքում: Երգը բազմիցս հնչել է Հայկական տարրեր գաղթօջախներում, գանազան հանդիսութիւնների ժամանակ: Ժամանակագրական առումով նման փաստի առաջին յիշատակումը վերաբերում է 1879ին: Ըստ գրող Արփիար Արփիարեանի (1851-1908), այդ թուականի յունիսեան մի գիշեր Պոլսի Բերա թաղամասում կազմակերպուած մի Հայկական պարահանդէսի ժամանակ հրաւիրուած է եղել նաեւ Օսմանեան Կայսրութիւնում Ֆրանսիայի դեսպանը: «Երբ Ֆրանսիայի դեսպանը պարասրահ մտաւ, - գրում է Արփիարեանը, - նուագարանը անմիջապէս Մարսէլէզ թնդացուց: Դեսպանը իր օթեակին մէջ ոտքի վրայ, ինչպէս նաեւ բոլոր օթեակներուն հանդիսականներն ալ, եւ սրահին բազմութիւնը մէկէն ի մէկ կանգ առած, ունկնդրեցին Ֆրանսիայի ազգային երգին»⁴¹:

Նոյն թուականին, Թիֆլիսի Մշակ օրաթերթում, վիպասան Բաֆֆին (1835-1888) հրատարակել է «Հայ Երիտասարդութիւնը» յօդուածաշարը, որտեղ Ֆրանսիացի երիտասարդների օրինակը յիշելով գրել է. «Երբ պատահում է մի ժողովրդական շարժում, երբ ծագում է մի քաղաքական յեղափոխութիւն, ուսանողները խլրտում են, զարթնում են որպէս քնած առիւծ եւ առաջինն են լինում, որ թնդեցնում են

փողոցները մարսելիքներով, փշրում են բռնակալների արձանները եւ թռչում են բարիկաղների վրայ»⁴² :

Հայ յեղափոխական Ռուբէն Տէր Մինասեանն (1882-1951) իր յուշերում նկարագրել է 1908ին Բիթլիսում թուրք իթթիհատականների, Հայ դաշնակցականների եւ քրդերի միացեալ համաժողովը, որի ժամանակ ազատագրական շարժման գործիչ Իշխանը (1883-1915)՝ տեսնելով համաժողովի ձախողութիւնը, վեր է կացել եւ Մարսէյէզ երգելով դուրս եկել դահլիճից⁴³ :

Գրող Սուրէն Պարթեւեանը (1876-1921) զմիւռնիահայ մամուլի էջերում ներկայացրել է 1910 Յուլիսի 14ին Չմիւռնիայի Քարափ արուարձանում⁴⁴ Ֆրանսիայի ազգային տօնի կատարումը, որի ժամանակ Հնչել է Մարսէյէզը: Ասես կանխելով սոյն յօդուածի սկզբում նախագահ ժխակարի մէջբերած խօսքերին, Պարթեւեանը Մարսէյէզը համարել է «գեղեցկագոյնն ու վսեմագոյնը աշխարհի ազգային երգերուն»: Հեղինակին այդ գիշեր Մարսէյէզը թուացել է «այնքան ներուժ ու խորունկ՝ որքան չեմ յիշեր երբեք զգացած ըլլալ «Մառսէյէզ»էն, որ ես հազար անգամ լսած եմ գայն Բարիզի տօնական քառուղիներու վրայ եւ այլուր... Ռուսէ տը Լիլի դիւցազնաշունչ հրաշակերտը Ֆրանսիական մեծ ազգի ռազմերգը չէ միայն, որ բռնաւորներու տիեզերական դաշնակցութեան մը ազատասպան խուժումին դէմ ազատապաշտպան կամաւորներու անվարտի այլ անդիմադրելի լեզէոններ հանեց Ֆրանսիայի ազատամայր հողի ընդերներէն: «Մառսէյէզը» Ազատութեան նուիրական օրհներգն է համայն մարդկութեան համար որ անով իր Պասթիւններուն խորտակումը տարփողեց ու պիտի տարփողէ առ յաւիտ...: «Մառսէյէզ» Ազատութեան աւիւնն ու արիւնը եռացնող, ելքատրացնող ու խենթեցնող գերմարդկային ու հրեղէն աղաղակն է որ ստրուկներն ու ազատագրկուածները հաւասարապէս պիտի թունդ հանէ, խանդավառէ ու խանդաղատեցնէ՝ իրենց փրկութեան յիշատակներուն մէջ: ... Ու քանի մը օրէն, երբ Յուլիս 10ը Օսմանեան Ազատութեան (այսինքն՝ 1908ին սահմանադրութեան վերահաստատման – Ա.Բ.) երկրորդ տարեդարձը տօնուի, մեզ վրդովող ու սրտապնդող գերագոյն երգը պիտի ըլլայ նորէն «Մառսէյէզը»⁴⁵ :

Բանաստեղծ Ռուբէն Որբերեանն (1874-1931) իր Մեծ Պատերազմը վերտառութեամբ յուշագրութեան մի գլուխը վերնագրել է «Մարսէյէզը (1914, Օգոստոս 2 ժամը 2 կէսօրէն վերջ)»: Այնտեղ նա յիշում է, թէ ինչպէս Զիրութիում (Արեւմտեան Աֆրիկա), երբ լուր է հասնում, որ «Ֆրանսա ընդհանուր զօրաշարժ հրամանագրած է», ըսպէական լռութիւնից յետոյ մի 70ամեայ Ֆրանսիացի ոտքի է ելնում եւ արտասուլազին ու որոտազին երգում է Մարսէյէզը: Ներկայ գտնուող տաս հայերը ձայնակցում են Ֆրանսիացիներին: Գրելով այդ մասին՝

Որբերեանը հարկ է համարել արտագրել «այդ դիւցազնական երգին գոյգ թարգմանութիւններ մեր հին ու նոր լեզուներով» եւ մասնաւորապէս նշել, որ «Սիլվիո Բելլիքոյի «Բանտք իմ»ին, Հիւկոյի Թշուառներուն հետ այդ երգը մեր յեղափոխութեան նուիրական երրորդութիւնը կազմած է կէս դարէ ի վեր»⁴⁶ :

Մարսէլէզը ուղեկցել եւ ոգեշնչել է հայ ժողովրդին նրա ամենաօրհասական պահերին անգամ: 1915ին Վանի ինքնապաշտպանական մարտերի ժամանակ, երբ թուրքերը ումրակոծում էին քաղաքը, վարժարանի նուագախումբը հնչեցրել է հայկական հայրենասիրական երգեր եւ Մարսէլէզը՝ քաջալերելու համար մարտնչողներին⁴⁷ :

1919ի Յունուարին, երբ մի Ֆրանսիացի զօրավար ժամանել է Ադանա, տեղի հայութեան կողմից նրան դիմաւորելու ընթացքում, գինուորական նուագախումբը կատարել է «Բամ, Փորոտան»ն ու Մարսէլէզը⁴⁸ : 1920 Օգոստոսի 15ին Բրիւսէլի հայերը մատուցել են Սուրբ Պատարագ՝ Բելգիայի թագաւորի եւ Ֆրանսիական դեսպանատան աշխատողների ներկայութեամբ: Այս պաշտօնական անձանց եկեղեցի մտնելը նոյնպէս ողջունուել է Մարսէլէզով⁴⁹ :

Ֆրանսիական սոյն երգի հայ ժողովրդի մէջ տարածուած ու սիրուած լինելու մասին փաստ է վկայակոչել արձակագրուհի Զարուհի Պահրին: «Կեանքիս Վէպը» յուշագրութեան մէջ, նա նշել է. «Յոյն ստնտուով մը, յետոյ՝ Ֆրանսիացի վարժուհիով մը շարունակուած մեր դաստիարակութիւնը, Ատրինէ քրոջս ու իմ, հայկական շատ բան չունէր: Մեր երգած առաջին երգը Marseillaise եղած էր եւ (1870ին գերմանացիների կողմից Ֆրանսիական հողամաս - Ա.Բ.) Ալգաս-Լորէնի գրաւումը՝ հայրենասիրական առաջին սուգս, եթէ կարելի է ըսել»⁵⁰ :

Հայ իրականութեան մէջ Մարսէլէզի կատարման մի հետաքրքիր իրողութիւն էլ կապուած է 1958ին Երեւանում Ֆրանսիահայ հայրենադարձների կազմակերպած ցոյցի հետ, երբ Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարար Քրիստիան Պինոյի Խորհրդային Հայաստանի մայրաքաղաք կատարած այցելութեան ժամանակ նրանք՝ ձեռքերնին Ֆրանսիական դրօշներ բռնած եւ երգելով Մարսէլէզը, կազմակերպել են Խորհրդային Միութեան պատմութեան մէջ յետ-ստալինեան ժամանակահատուածում հաւանաբար առաջին բողոքի ցոյցը՝ խնդրելով իրենց ետ վերադարձնել Ֆրանսիա⁵¹ :

Կարելի է նշել այլ, պակաս կարեւոր իրողութիւններ էլ, սակայն բաւարարուենք այսքանով:

Մարսէլէզը յիշուած է նաեւ մի շարք հայերէն բառարաններում եւ տեղեկատուներում⁵² : Մինչեւ օրս նրա Ֆրանսերէն ընագիրը տեղ է գտնում Հայ-Ֆրանսիական հրատարակութիւններում: Այսպէս,

Ֆրանսիայի օրհներգը տպագրուել է 1996ին Փարիզում լոյս տեսած տեղի հայոց առաջնորդարանի Օրացոյցում՝ հայոց ազգային մաղթերգի («Ամէն հայի սրտից բխած...») եւ Հայաստանի պետական օրհներգի («Մեր հայրենիք...») հարեւանութեամբ⁵³ :

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ J. Tiersot, *Pesni i prazdnestva frantsuzkoi revoliutsii* [Ֆրանսիական Յեղափոխութեան Երգերն Ու Տօնախմբութիւնները], Մոսկուա, 1933, էջ 81-82:

² Ռուժէ դը Լիլի մասին տե՛ս՝ J. Tiersot, *Rouget de L'Isle: son oeuvre, sa vie*, Paris, 1892; A. Leconte, *Rouget de L'Isle, sa vie, son oeuvre*, "La Marseillaise", Paris, 1893:

³ Moris Torez [Maurice Thorez], *Izbrannie trudi* [Ընտիր Երկեր], հատոր 1, Մոսկուա, 1959, էջ 188:

⁴ Valeri Zhiskar d'Esten [Valerie Giscard d'Estaing], *Vlast i zhizn* [Իշխանութիւն եւ Կեանք], Մոսկուա, 1990, էջ 25:

⁵ J. Tiersot, *Histoire de la Marseillaise*, Paris, 1915:

⁶ Միքայէլ Յակոբեան, «Զմիւռնիահայ «Մարտէլիէզը», Սովետական Գրականութիւն, թիւ 3, 1974, էջ 124-128. Վահան Յարութիւնեան, «Մարտէլիէզ», Սովետական Արեւեստ, թիւ 7, 1989, էջ 55-59: Յարութիւնեանի բողոքաբան Մարտէլիէզին նուիրուած մեծագոյն եւ ամէնից համակողմանի դրութիւնն է հայ իրականութեան մէջ: Հեղինակի նպատակը չի եղել ներկայացնել երգի հայ իրականութեան հետ ունեցած կապերը, ուստի եւ այդ խնդրին նա նուիրել է լոկ մի քանի պարբերութիւն. տե՛ս՝ նոյն, էջ 59: Ի դէպ, Յարութիւնեանը նշել է, որ Մարտէլիէզ հայերէն է թարգմանել նաեւ Մամբրէ Մատենճեանը՝ առանց նշելու դրա հրատարակման վայրը՝ Մեր պրպտումների ժամանակ, սակայն, մենք չենք հանդիպել այդպիսի թարգմանութեան:

⁷ Մ. Մ. Ասլանեան, «Ֆրանսիական Մեծ Յեղափոխութեան Արձագանքները «Ազդարարում», Լրարեր Հասարակական Գիտութիւնների, թիւ 10, 1990, էջ 19-26:

⁸ Ազդարար, թիւ 2, 1794, էջ 84:

⁹ Յակոբեան, «Զմիւռնիահայ «Մարտէլիէզը», էջ 125:

¹⁰ Սուրէն Շտիկեան, «Ստեփան Ոսկանեան», Գրական դէմքեր, դիրք 2, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1988, էջ 17:

¹¹ Արփի Արարատեան, թ. 12, 1854, էջ 153-154. տե՛ս նաեւ՝ Յակոբեան, «Զմիւռնիահայ «Մարտէլիէզը». նոյն, Զմիւռնիահայ Պարբերական Մամուլը (1839-1860), Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 208:

¹² Նոյն, էջ 125:

¹³ Ս. Ո., «Բիշուի Երգ», Արեւմուտք, թիւ 7, 1 Մայիս 1864, էջ 53-55:

¹⁴ Սոյն թարգմանութիւնը յետադարում վերահրատարակուել է հետեւեալ ժողովածուում՝ Ռուժէն Որբերեան, Ովասիս, Փարիզ, 1920, էջ 214-215:

¹⁵ Ռուժէ դը Լիլ, «Լա Մարսելիէզ», Արեւելեան Մամուլ, թիւ 3, Մարտ 1877, էջ 105-107:

¹⁶ Ռուժէ տը Լիլ, «Լա Մարսելիէզ», Արշարյոս Արարատեան, թիւ 1065, 30 Ապրիլ 1877, էջ 1:

¹⁷ Այս առթիւ տե՛ս՝ Յակոբեան, Զմիւռնիահայ Պարբերական Մամուլը, էջ 127:

¹⁸ Որբերեան, էջ 214-215:

¹⁹ «Լա Մարսելիէզ», Արեւելեան Մամուլ, թիւ 4, Ապրիլ 1877, էջ 153-154: Տե՛ս նաեւ՝ Որբերեան, էջ 216-217:

²⁰ Որբերեան, էջ 216-217:

- ²¹ Տե՛ս, օրինակ՝ Եղիա Տնտեսան, *Նոր Երգարան Հայոց. Բովանդակութիւն Ազգային Ընտիր Երգերու, Կոստանդնուպոլիս, 1880*, էջ 115-116: Սուլթան Արղուէ Համիդ Բ-ի (1876-1909) բանակալութեան տարիներին Հրատարակելով այս երգարանը՝ Տնտեսանը 1881ի սկզբներին բանտարկուել է եւ մի քանի ամիս անց վախճանուել օսմանեան բանտում: Երաժշտագէտ Մաթեոս Մուրադեանը նշել է, որ Մարտէ՜ձգի հայերէն թարգմանութեան՝ այստեղ ապագրուած լինելու իրողութիւնն աւելի է ընդգծել այդ երգարանի բացառիկ արժէքը: Այդ թարգմանութիւնը կատարել էր Թովմաս Թերզեանը եւ դա շատա՛յինն էր հայ իրականութեան մէջ: տե՛ս՝ Մաթեոս Մուրադեան, *Հայ Երաժշտութիւնը XIX Դարում Եւ XX Դարակիցում*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1970, էջ 116: Մուրադեանն, ի հարկէ, թո՛ւ է տուել երկու անճշտութիւն: Մարտէ՜ձգի առաջին թարգմանութիւնը, ինչպէ՛ս նշեցինք, կատարուել էր տակաւին 1854ին, իսկ այս երկրորդ թարգմանութեան հեղինակը ոչ թէ Թովմաս, այլ Պետրոս Թերզեանն էր:
- ²² Մուրադեան, էջ 93:
- ²³ Նոյն, էջ 183:
- ²⁴ Նոյն:
- ²⁵ Երգարան Ազգայեան Վարժարանի, Կոստանդնուպոլիս, 1871, էջ 9:
- ²⁶ Քնար Ազգայեան Եւ Փանոսեան Մանուց, Կոստանդնուպոլիս, 1872, էջ 30:
- ²⁷ Տե՛ս՝ Վ. եւ Պ. Չարդարեաններ, *Ընդարձակ Հայկական Երգարան, Կոստանդնուպոլիս, 1909*, էջ 270-271: Պետրոս Ռ- Թորոսեան, *Հայ Ամերիկեան Ազգային Նոր Երգարան, Հոսպոքն, 1917*, էջ 128-129:
- ²⁸ Տե՛ս՝ Թորոսեան, էջ 123-124:
- ²⁹ Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, Փարիզ, 1927, էջ 456-457:
- ³⁰ Ներկայացուած չորս թարգմանութիւններում առկայ տարբերութիւնների պատճառ ոչ թէ սոսկ տարբեր թարգմանական մօտեցումներն են, այլ այն, որ չորս տարբեր թարգմանիչներ գործ են ունեցել Մարտէ՜ձգի տարբեր խմբագրումների հետ:
- ³¹ Գուրգէն Յովսեփ, *Երգ, Որ Ճնշեց Ողջ Աշխարհը*, Երեւան, 1970, էջ 17:
- ³² Յակոբ Յակոբեան, *Յեղափոխական Երգեր, Թիֆլիս, 1915*, էջ 2-3:
- ³³ *Յեղափոխական Երգեր*, Հրատարակչութիւն դրաշարներ՝ Գէորգ Մարտիրոսեանի եւ Կամսար Տէր-Մարգսեանի, Ալեքսանդրապոլ, 1917, էջ 2-3: Այս հրատարակութեան մէջ երգի թարգմանիչը նշուած չէ:
- ³⁴ Խ. Քելչեան, «Իմ Յիշողութիւններից», *Դարձնոց, Թիֆլիս, թիւ 6, 1923*, էջ 29-30:
- ³⁵ Տե՛ս՝ E. Gippius, P. Shiriaeva, «Rabochaia Marselieza» [Բանուորական Մարտէ՜ձգը], *Biografii pesen* [Երգերի Կենսագրութիւնները], Մոսկուա, 1965, էջ 53-73: «Բանուորական Մարտէ՜ձգի երաժշտութիւնը մշակել է հայ կոմպոզիտոր Ալեքսանդր Սպինդիարեանը (1871-1928)՝ «Վարչաւեանկա», «Կարմիր Դրօշակ» եւ այլ յեղափոխական երգերի հետ միասին. տե՛ս՝ Մուրադեան, էջ 532:
- ³⁶ *Ծրանսրական Մեծ Յեղափոխութիւնը*, կազմեց Յովս. Թադէոսեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 66:
- ³⁷ Յարութիւնեան, էջ 56-57:
- ³⁸ Անտոնին Չզորժ, *Միայնակ Ընդգէ՛մ Ժակատագրի*, Երեւան, «Արեւիկ», 1987, էջ 101:
- ³⁹ Մերի Սաղեան, *Ռափայէլ Պատկանեան. Կեանքը Եւ Գործը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1980, էջ 349:
- ⁴⁰ Վահրամ Արծրունի, «Գաղափարի Երգը», *Նոր Հայաստան*, թիւ 11, 23 Փետրուարի 1919, էջ 182:
- ⁴¹ Արփիար Արփիարեան, «Հայաստան Եւ Կ. Պոլիս», *Նոր Կեանք*, 1 Սեպտեմբեր 1899, էջ 266:

- ⁴² Բաֆֆի, *Նրկերի ժողովածու 12 հատորով*, հատոր 11, Երևան, «Նաիրի», 1991, էջ 255.
- ⁴³ Ռուբին, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակարանը*, Բ. հատոր, Երևան, «Աղանա», 1990, էջ 175.
- ⁴⁴ Այս արուարձանը կառուցուել էր 1860ին եւ ֆրանսերէնով ծանօթ էր իբրեւ 'les Quais' կամ 'le Quai'.
- ⁴⁵ Սուրէն Պարթեւեան, «Մասէյիէզը», *Դաշինք*, 16 Յուլիս 1910, էջ 4.
- ⁴⁶ Որբերեան, էջ 212.
- ⁴⁷ Bertha S. Papazian, 'The Tragedy of Armenia', *The Armenian Herald* (Boston), February-March-April 1919, p. 218.
- ⁴⁸ «Ճրանսական Զօրավարը Եւ Հայ Զինուորները Ատանայի Մէջ. Հայ Դրօշը Դաշնակից Դրօշներուն Հետ. «Մարտէյիէզ» Եւ «Բամբ Որոտան», *Ճակատամարտ*, 10 Յունուար 1919, էջ 2.
- ⁴⁹ Պ. Փիլիպպոսեան, «Նամակ Պէլժիզէն», *Արմենիա*, 1 Սեպտեմբեր 1920, էջ 3.
- ⁵⁰ Զարուհի Պահրի, «Կեանքիս վէպը», *Բազին*, թիւ 1, Զմեռ 1996, էջ 70.
- ⁵¹ *Russkaia misl* [Ռուսական Միտք], Փարիզ, 22-28 Մայիս 1997, էջ 7.
- ⁵² Օրինակ, *Մարտէյիէզի առաջին բառերը* ("Allons, enfants de la patrie"- Օն, անդր, հալրենեաց որդիք) տեղ է գտել Վ. Ա., *Բազիրք Օտար Հատիներէն Եւ Օտարազգի Դարձուածներէ Համառօտ Քերականութիւնով*, Թիֆլիս, 1911, էջ 8; *Անգլերէնէ Հայերէն Արդի Բառարան*, Պէյրութ, 1986, էջ 528 յիշուած է "Marseillaise" բառը որպէս «Ճրանսական ազգային քայլերգ»: *Մարտէյիէզին վերաբերուող առանձին բառարդուած տե՛ս նաեւ. Հայկական Սովետական Հանրապետարան*, հատոր 7, Երևան, 1981, էջ 340.
- ⁵³ *Օրացոյց*, Փարիզ, 1996, էջ 226-228.

LA MARSEILLAISE AND THE ARMENIANS (Summary)

ARTSVI BAKHCHINYAN

La Marseillaise, the French national anthem, was composed in 1792. Its first Armenian translation to Classical Armenian (*grabar*) by Hagop Vosganian was published in Smyrna in 1854. A second translation into *grabar* was made by Bedros Terzian in 1877. The first translation into Western Armenian (*ashkharhabar*) by Mesrob Nubarian was done the same year. Both these translations were published in Smyrna as well. The author also points at a fourth complete translation of *La Marseillaise*, again into Western Armenian, by Krikor Kalousdian, published in Paris in 1927. The author says that there is to date no complete translation of the French national anthem into Eastern Armenian. The article also discusses the impact of the lyrics and music of *La Marseillaise* upon various Armenian works of the late 19th and 20th centuries. Moreover, it brings together references to various independent episodes when famous Armenian individuals or groups were present and later wrote about situations where *La Marseillaise* was played.